

УДК 37.018

Галина БІЛАВИЧ

ВИКОРИСТАННЯ ДОСВІДУ ФОРМУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ДІТЕЙ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЦІ

У статті проаналізовано теорію і практику формування господарської культури дітей в авторській концепції Василя Білавича, в основі якої було виховання господаря землі. Її утілювали шляхом створення шкільного навчально-виробничого господарства. Авторська педагогічна система В. Білавича включала поєднання навчання з конкретною продуктивною працею. Наголошено на використанні педагогом традицій діяльності товариства "Сільський господар" (1899–1944) щодо виховання юнаків і дівчат як "добрих господарів".

Ключові слова: господарська культура, авторська концепція, "Сільський господар".

Г. Білавич. Использование опыта формирования хозяйственной культуры детей в Западной Украине в начале XX века в отечественной педагогике. В статье проанализированы теория и практика формирования хозяйственной культуры детей в авторской концепции Василия Билавича, в основе которой было воспитание хозяина земли. Ее воплощали путем создания школьного учебно-производственного хозяйства. Авторская педагогическая система В. Билавича включала сочетание обучения с конкретным производительным трудом. Акцентировано на использовании педагогом традиций деятельности общества "Сельский господар" (1899–1944) по воспитанию юношей и девушек как "добрых хозяев".

Ключевые слова: хозяйственная культура, авторская концепция, "Сель-

ский господар".

G. Bilavych. Using the experience of economic cultural children in western Ukraine early XX century in the domestic pedagogy. The paper analyzes the theory and practice of economic culture in children's conception, Vasil Bilavych, based on training the owner of land. It was realizing through creation educational and industrial economy in school. Author's pedagogical system of Bilavych included combination of studies with specific productive labor. Emphasized the use of teacher traditions of society "Silskyi Hospodar" (1899–1944) on education of boys and girls as "good side".

Keywords: economic culture, author's concept, "Silskyi Hospodar".

Мета: проаналізувати авторську педагогічну систему Василя Білавича в контексті традицій формування господарської культури дітей, які склалися на західноукраїнських землях початку ХХ сторіччя.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Попри велику кількість історико-педагогічних досліджень, практично заповнення білих плям в історії вітчизняної педагогіки, повернення до життя творчого спадку низки видатних українських педагогів, значущість вивчення у ділянці історії розвитку національної школи на початку ХХІ ст. зовсім не зникає, навпаки, зростає інтерес науковців до педагогічної думки другої половини ХХ століття. Оперуючи достовірними фактами, документами, на основі порівняльного аналізу вони показують надбання педагогів радянської доби в ділянці навчання і виховання учнів, зва-

жаючи на тодішню комуністичну ідеологію; висвітлюють діяльність непересічних особистостей, небуденні явища в розвитку освіти. Утім чимало постатей в історії української педагогіки означеного періоду недостатньо вивчені. До таких належить Білавич Василь Іванович, чий теоретико-практичний набуток має вагомим значення для сучасної української школи та потребує детального ознайомлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській педагогічній науці тривалий час учені обходили увагою питання вивчення, узагальнення та впровадження передового педагогічного досвіду. Праці О. Арсенєва, І. Каїрова, І. Огороднікова, М. Пістряка, В. Сухомлинського, В. Чепелева та ін., що побачили світ на початку 1960-х рр., започаткували дослідження цієї проблеми. Відтак з'явилося чимало дисертаційних робіт, авторами яких були педагогів-новатори (В. Галузинський, М. Гузик, В. Ільченко, В. Сухомлинський, С. Сухорський, С. Логачевська, П. Лосюк, В. Цимбалюк та ін.), котрі описали досвід власних авторських шкіл. Низка дисертаційних досліджень присвячена творчим надбанням педагогів-новаторів: О. Захаренка (С. Захаренко, Н. Калініченко, Н. Орлова), І. Ткаченко (А. Іванко, Н. Калініченко, О. Максимчук), С. Логачевської (О. Автомонова, П. Сікорський), Т. Сірик (Н. Федорова) та інших. Утім творчий здобуток В. Білавича в науковій літературі висвітлений недостатньо: маємо нечисленні праці, у яких ідеться про діяльність педагога-новатора; зпоміж авторів назвемо А. Іваночка, В. Модзігона, Л. Момот, В. Моцак, М. Капраль, М. Ярмаченко та інших.

Вклад основного матеріалу. Розвиток освіти в Україні в другій половині ХХ ст. зумовлений не тільки суспільно-політичним устроєм, соціально-економічним розвитком, культурологічними чинниками, а й глибокими освітніми традиціями. У нашому випадку йдеться про Галичину – край, де наприкінці ХІХ – на початку ХХ сторіч розвивалося національне шкільництво, українські громадські товариства (Українське педагогічне товариство (УПТ) "Рідна школа", "Просвіта", Союз українок, "Пласт", "Січ", "Відродження", "Сільський господар" тощо) утверджували національну ідею, сприяли вихованню патріотів рідної землі.

Березови (так умовно називаємо села Нижній Березів, Середній Березів, Верхній Березів, Бая Березів, про які йтиметься), що на Косівщині Івано-Франківської області, початку ХХ ст. можна, без перебільшення, назвати Галичиною в мініатюрі, позаяк тут, окрім державних шкіл, активно працювали "збірні лекції", початкова школа УПТ та приватне домашнє навчання під егідою "Рідної школи", активно діяли осередки всіх наймасовіших українських громадських інституцій, народний університет, читальні "Просвіти" тощо.

У контексті дослідження вагомими є надбання "Сільського господаря", "Просвіти", УПТ, Союзу українок у ділянці формування господарської культури дітей, оскільки цей досвід, як побачимо далі, був використаний через декілька десятиріч В. Білавичем, який ознайомився з діяльністю згаданих товариств, зокрема, працю в них свого попередника І. Кузича-Березовського – галицького педагога, ученого, громадського й культурно-освітнього діяча, організатора рідної школи, народного університету для дорослих, очільника чи секретаря осередків "Сільського господаря", "Рідної школи", "Просвіти" в Нижньому Березові, учителя та директора Середньоберезівської середньої школи (1939–1944).

Власне, його думки та ідеї щодо навчання і виховання дітей творчо використав та адаптував до нових суспільно-політичних реалій В. Білавич. Зі здобутків свого попередника радянський педагог-новатор застосував терміни "господар рідної землі", "виховання хлібороба", "виховання дівчини-господині", "сільськогосподарська освіта" і подібні. Наголосимо: радянська наука оперувала тоді іншими поняттями – "трудова підготовка", "трудове навчання" тощо.

Мета – "виховати господаря рідної землі", яку означив у своїй авторській

концепції В. Білавич, суголосна цілям, які ставили очільники товариства "Сільський господар" (1889–1944), організатори Хліборобського вишколу молоді (ХВМ) (сільськогосподарського навчання юнацтва. – Г. Б.) – навчити дітей і дорослих раціонального ведення домашнього господарства, підвищити їхню господарську культуру, формувати "добрих господарів", національно свідомих громадян майбутньої української держави, підносити загальну культуру людей, поліпшувати їхній добробут.

Найважливішими завданнями вважалися "боротьба за українське сільськогосподарське шкільництво", "дати українській молоді ґрунтовнішу господарську освіту в своїх національних фахових сільськогосподарських школах та підготувати не тільки досвідчених господарів, а й кадри своїх заступників-провідників хліборобського стану на майбутнє" [7, 93].

Хліборобський вишкіл молоді передбачав теоретичне (відбулося в зимовий період за програмою відділів – хлоп'ячого та дівчачого) та практичне навчання, яке відбувалося влітку безпосередньо на полі, у городі, саду під час сіння, пропюлювання городніх культур, садіння, щеплення та догляду за деревами, збирання врожаю, догляду та вирощування домашніх тварин і птиці тощо. Отже, ХВМ давав змогу юнакам і дівчатам краю опанувати знання в галузі сільського господарства, домашнього господарства, виховував їх як "добрих господарів", національно свідомих громадян і патріотів.

Отже для виникнення, обґрунтування та реалізації авторської концепції В. Білавича були певні історичні передумови, які слугували розробці теоретичних засад трудового виховання школярів, метою якого стало виховання господаря землі.

Ставлячи перед собою, освітою і загалом суспільством запитання: хто потрібен сьогодні суспільству (і раніше був потрібен)?, педагог давав однозначну відповідь: "Чесний господар, який уміє мислити новими економічними категоріями, чітко обдумати й обґрунтувати кожний трудовий крок, професійно підготовлений, здоровий, переконаний у досягненні високого та якісного кінцевого результату своєї праці чи навчання" [6, 25].

Відомо, що необхідною засадою передового педагогічного досвіду є педагогічне новаторство – діяльність учителів та вихователів, що спрямована на поліпшення, раціоналізацію процесу навчання і виховання. Найчастіше організаційною формою реалізації педагогіч-

ного новаторства бачиться діяльність експериментальних, авторських шкіл, навчально-виховних комплексів. Поняття "авторська школа" історично сформувалося як оригінальна загальнопедагогічна, дидактична, методична чи виховна система, опрацьована з урахуванням надбань психології, педагогіки, вітчизняного й зарубіжного педагогічного досвіду, що реалізується під керівництвом чи за участю її автора (авторів) принаймні в одному навчально-виховному закладі [10, 203]. До когорти таких сьгоднішніх науковців [1; 10; 11; 12] справедливо долучають і Василя Білавича, метою педагогічної системи якого була така школа, що здійснює максимальну конкретизацію трудового навчання без прогалин та пауз у навчальному процесі, а високий рівень професійної підготовки давав можливість учням після закінчення навчання вливатись у виробничі колективи.

Учена В. Моцак у Педагогічному словнику за редакцією дійсного члена АПН України Ярмаченка (К., 2001), зокрема, зазначає: "Білавич Василь Іванович (1941–1989) – укр. педагог-новатор 70-х рр. 20 ст. Працював у Середньоберезівській школі Івано-Франків. обл. вчителем математики, завучем (1964–1972), директором школи (1972–1989). В основу навчання і виховання в цій школі було покладено концепцію про вирішальну роль у формуванні особистості поєднання навчання з реальною продуктивною працею учнів. Вона дала блискучі результати. Досвід школи вивчали делегації пед. колективів багатьох республік колишнього СРСР. Б. опублікував 10 праць з досвіду роботи Середньоберезівської серед. школи. Обирався делегатом V з'їзду вчителів України (1087) та Всесоюзного з'їзду вчителів (1978)" [11, 55].

Отже, розглянемо еволюцію формування новаторської освітньої концепції В. Білавича, опираючись передовсім на праці педагога, аналіз його діяльності центральними та місцевими відділами народної освіти, а також власний, здобутий під час навчання у стінах Середньоберезівської середньої школи впродовж 1978–1984 років.

Авторські ідеї В. Білавича в ділянці трудового виховання формувалися на початку 1970-х років, коли в школі, очільником якої він став, було започатковане поглиблене виробниче навчання. Окрім іншого, це вможливило забезпечення так званого всеобучу, упродовж 1972–1979 рр. кількість учнів у старших класах збільшилася у 2,5 разів. Старшокласників приваблювала можливість набути

навички виробничих професій за місцем проживання. І більшість з них залишилися в селі. Так, юнаки після закінчення школи отримували не лише атестат про середню освіту, а й свідоцтво механізатора-тракториста. Близько 400 випускників змогли опанувати сільськогосподарською технікою, що дозволило понад 50 відсоткам з них працевлаштуватися в **сільському господарстві** [6, 25].

Матеріально-технічну базу школи кінця 1970-х років можна схарактеризувати як більш ніж достатню: тут налічувалось 5 колісних тракторів, три гусеничних, 2 комбайни, 2 грейферних навантажувачів, "усе необхідне причепне та навісне устаткування". До послуг школярів – 2 автобуси, 2 вантажівки, трактородром, а також навчальні поля. Усе це уможливило всебічно підготувати господаря, механізатора [5].

Цікаво й те, що діяльність учнівської виробничої бригади Середньоберезівської школи, у якій працювало 250 учнів, теж випереджала час. То не була "паперова організація", а справжній виробничий підрозділ колгоспу, який самостійно за допомогою шкільної техніки виконував усі види сільськогосподарських робіт, понад те, увесь цикл виробничих операцій, пов'язаних з вирощуванням коренеплодів, картоплі, озимих. Це давало змогу навчити випускника школи виконувати повний цикл механізованих робіт: від підготовки ґрунту до посівів, висаджування культур – до збору врожаю. Про ефективність діяльності учнівської виробничої бригади свідчить той факт, що, скажімо, 1978 р. вона своїми силами збрала й вивезла з поля до 150 тонн кормового буряка [5, 120].

Утім учнівська виробнича бригада наприкінці 1970-х років утратила своє значення і суть. Як альтернативу педагог запропонував створення при школах навчально-виробничого господарства, структура якого (аграрний і промисловий відділи) уможливили б "охопити кожну дитину від першого по десятий клас конкретно посиленою працею". Цей "варіант Білавича" передбачав формування господаря, хлібороба. Завдання цілком посилене, адже в розпорядженні школи було 9 га землі [6, 25]. І власне на цій землі школярів навчали бути її господарями. Окремі площі обробляли, орали, висаджували сільськогосподарські культури (буряк, квасоля, картопля, городинка), частину (непридатні землі для обробітку) – косили.

Кожен клас – це окремий трудовий колектив, який працював на засадах орендного підряду. Спрацював прин-

цип наступності: у кожному класі ознайомили з новою культурою, складнішою технікою вирощування. Унаслідок такої системи учні після закінчення школи вміли садити, сіяти, вирощувати цибулю, часник, моркву, петрушку, кріп, квасолю, картоплю, буряк, кукурудзу, квіти, доглядати сад, косити, сушити сіно, складати його в копиці, перевозити та складати в обороти чи столу. Кожен отримував клаптик землі, на якому працював. За це виставляли оцінку, до того ж не завжди позитивну. У такий спосіб підвищували виховну роль оцінювання, зокрема за працю. Вона ставала вагомою, у Середньоберезівській школі її прирівнювали до інших загальноосвітніх предметів. Виховний метод В. Білавича полягав ще й у тому, що оцінка за поведінку не могла бути вищою за оцінку з праці, оскільки "вона мірило вихованості людини" [6, 26].

На початок 1980-х років припадає кристалізація авторської концепції В. Білавича, яку було названо в освітній передачі центрального українського телевізійного каналу "Варіант В. Білавича". Так, 1985 р. у школі створений навчально-виробничий комплекс – столярний, токарний, транспортний, тваринницький цехи, дослідна ділянка. Тваринницький цех з 1987 р. повністю забезпечував шкільну їдальню м'ясною та молочною продукцією, надлишки продавали державі [3].

Цікаво, що виробництво м'яса максимально здешевили, позаяк корми школярі заготовляли самі. Новаторська педагогічна система утверджувала погляд на шкільне навчально-виробниче господарство не тільки як на продовольчу базу, але й біологічну лабораторію та школу економічних знань, як заклад, де відбувалося формування майбутнього сільського господаря, оскільки діти не отримували знання про життя за важких умов села, а вже активно господарювали в ньому: обробляли землю, вирощували сільськогосподарські культури, будували приміщення, виготовляли необхідний інвентар, опановували техніку, використовували її та мінеральні добрива для інтенсивного землеробства, доглядали тварин тощо.

Упродовж навчання в школі учень оволодів навичками догляду за тваринами: раціональної годівлі, складати режим і раціон догляду, чистити, напувати тощо. Тут, на шкільній фермі, звертали увагу на виробничу естетику, культуру господарювання: були облаштовані кімнати зоотехніка, душові, кухня, кімната психологічного розвантаження [4, 62; 6, 26].

Окреме місце в педагогічній системі Василя Білавича посіли жіноча сільськогосподарська освіта, формування "майбутньої господині дому". Кулінарний і швейний цехи – це те місце, де дівчаток виховували господинями. Власне, на думку В. Білавича, тодішня програма з трудового навчання наскільки широка, що "якщо її чесно виконати", то це завдання можна цілком зреалізувати. Отож у школі були створені всі умови не тільки для теоретичного опанування трудового навчання, а й усього необхідного для формування практичних навичок. Один кулінарний та три швейні цехи – такою була матеріально-технічна база для формування дівчини-господині. Кожен зі швейних цехів обладнали побутовими машинами з ніжним і ручним приводом, а також настільними та промисловими з електроприводом. Принцип наступності та посиленості забезпечував опанування дівчатками-підлітками навичок пошиття мішкотари для Косівської фірми "Динамо", дев'ятикласниці виготовляли одяг для шкільних майстерень району, а випускниці з матеріалів споживчої кооперації шили на замовлення сукні, халати, блузки, які реалізовували через крамниці. Дівчатка молодшого шкільного віку пришивали гудзики, етикетки, обметували петлі, прасували, упаковували продукцію.

Формування господарської культури школярів передбачало отримання знань у ділянці будівництва. Учні-старшокласники могли спробувати себе і тут. Річ у тім, що щороку в навчально-виробничому господарстві зводили якісь будівлі чи реконструювали старі приміщення. Власне, стало доброю традицією, що випускники після себе залишали пам'ятку школі – зведену споруду (гаражі, тир, овочесховище, господарський комплекс для утримання корів, свиней, птиці, велося будівництво теплиці). Такі навички, безперечно, були потрібні кожному молодому сільському господареві.

З-поміж актуальних і сьогодні проблем у педагогічній системі В. Білавича виокремлюємо й таку, як співвідношення праці і навчання в освітньому процесі. Педагог обстоював ту позицію, що праця жодним чином ніколи не завадить навчанню дитини, а навпаки, сприяє інтелектуальному і загальному розвитку. Недоречним вважав директор школи запитання, яке йому часто ставили: "Коли ваші діти вчать", позаяк не розумів міркувань багатьох освітян (і не тільки їх) про те, що праця може зашкодити навчанню, відволікати учня від головного, тобто здобуття знань.

У контексті своєї авторської концепції педагог порушив ще одну важливу освітню проблему державного рівня – питання підготовки фахівців-хліборобів у міських ПТУ, наголошував на ризиках, які виникають, коли чотирнадцятирічна дитина "в місті вчиться на хлібороба на асфальті, в барах, на дискотеках". Це, стверджував він, з одного боку, мало-ефективний шлях здобуття сільськогосподарської освіти, який певним чином деморалізує юнацтво, відриває його від землі, з іншого боку, село поступово залишається без молоді, а значить, і без людей. Розв'язати таке завдання цілком під силу сільській школі, досвід діяльності Середньоберезівської СШ (1970–1980-х рр.) підтвердив слушність і життєвість, практичну значущість цих ідей. Актуальними звучать сьогодні слова: "Кожна молода людина повинна із школи вийти готовою до життя, бути здоровою, мати певні трудові навички і вміння, а основне – бажання бути корисним суспільству, не споживачем, а творцем благ" [6, 22].

Такими, що випереджали час, є ідеї В. Білавича про оплату учнівської праці, яка відбувалася за результатами трудової діяльності школярів. Тут свято сповідували принципи об'єктивності, чесності й прозорості в її оцінюванні, здійснювали відповідно до якості та кількості виробленої учнем продукції. Вона могла сягати від 10 коп. до 40 крб. за місяць (порівняймо: стільки становила стипендія у ВНЗ). Пригадується 1981 рік, коли автор статті винятково за зароблені кошти поїхала на екскурсію до Ленінграда, придбала подарунки для батьків. Таке явище було типовим у школі.

Про ефективність "варіанту Білавича", який ми назвали інноваційною педагогічною системою, свідчать самі цифри. Загалом щомісячно учням виплачувалося до 2000 крб., понад 250 вихованців отримували одночасно заробітну плату. Зауважимо, що до 10 тис. крб. витрачалося на оплату туристичних путівок [6, 25].

Уже 1989 р. оплата праці здійснювалася практично за виконання всіх робіт у шкільному навчально-виробничому господарстві. Зокрема, ідеться про столарний цех, де навчалися і працювали хлопці 4–6 класів, котрі випускали сільськогосподарський інвентар: держакки до сап, лопат, ящики для вазонів, указки, ящики тарні, шпаківні, граблі для збирання сіна, стільчики для доїння корів. Він першим завершив запровадження оплати праці.

Висновки. Аналіз авторської концепції виховання господаря рідної землі В. Білавича вможливило низку висновків. Маємо всі підстави стверджувати, що завдання, які ставив педагог та успішно реалізував разом із педагогічним й учнівським колективами в Середньоберезівській середній школі, що на Косівщині, випереджали час та працювали на перспективу, мали не тільки велику освітню значущість, а й економічну, соціально-культурну, позаяк їхнє виконання слугувало розв'язанню проблем працевлаштування сільської молоді, підготовки юнацтва до життя в селі, зберігало та примножувало сільський потенціал.

Наріжною ідеєю його системи трудової підготовки сільських юнаків і дівчат стало виховання господарської культури, формування навичок господаря рідної землі. Її втілювали шляхом створення шкільного навчально-виробничого господарства. Новаторські теоретичні і практичні здобутки В. Білавича науковці [12, 13] окреслюють трьома напрямками: запровадження комплексного підходу щодо навчання, виховання і практичної роботи із чітким педагогічним контролем; створення навчально-виробничого комплексу з кабінетами, майстернями, лабораторіями, тваринницьким комплексом, навчально-дослідним полем, автотракторним парком на 15 одиниць техніки; діяльність учнівської бригади, яка стала структурним підрозділом місцевого колгоспу. Досвід школи був високо оцінений лабораторією трудового навчання Українського інституту педагогіки АПН УРСР, заслуханий на колегії Міністерства освіти України та схвалений Міністерством освіти тодішнього Радянського Союзу. Десятки делегацій з різних куточків 1/6 суші їхали до Середньоберезівської школи за новаторським досвідом [2; 8; 9; 12].

Авторська педагогічна система В. Білавича включала поєднання навчання з конкретною продуктивною працею. У Середньоберезівській середній школі було створено всі умови для трудової підготовки, усебічного розвитку особистості учня, профорієнтації та працевлаштування школярів. Авторська школа виконувала своє завдання – готувала господарів землі, хліборобів; учні з 1–10 класів опановували практично всі види сільськогосподарських робіт, щоб навчитися всього, що знадобиться в майбутньому для продуктивного життя за умов села.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Автамонова О.* Розвиток передового педагогічного досвіду в загальноосвітніх школах України в 1980–1994 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Теорія та історія педагогіки" / О. О. Автамонова. – К., 1995. – 21 с.
2. Анотований каталог матеріалів Центральної картотеки передового педагогічного досвіду Української РСР. – К. : Міністерство освіти УРСР; Центральний інститут удосконалення вчителів, 1981. – 62 с.
3. *Білавич В.* В мікрорайоне сільської школи / В. Білавич // Воспитание школьников. – 1989. – № 2. – С. 83–85.
4. *Білавич В. И.* Трудовое воспитание в процессе учебного, общественно-полезного, производительного труда / В. И. Білавич // Методические рекомендации по организации трудового обучения. – Донецк, 1985. – С. 62–63.
5. *Білавич В.* Пути совершенствования содержания форм и методов трудового политехнического обучения / Василий Білавич // Проблемы политехнического образования в современной сельской школе : материалы Всесоюзного совещания, проходившего 25–28 июня 1979 г. в г. Витебске. – М., 1979. – С. 119–121.
6. *Білавич В. И.* Кого растити школі / В. И. Білавич // Радянська школа. – 1989. – № 1. – С. 24–29.
7. *Боровський М.* Сільськогосподарське шкільництво на західноукраїнських землях / Михайло Боровський // Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові. 1899–1944. – Нью-Йорк, 1970. – С. 93–111.
8. Збірник наказів та інструкцій Мінва освіти УРСР. – 1984. – № 11. – С. 3–10.
9. Збірник наказів та інструкцій Мінва освіти УРСР. – 1985. – № 2. – С. 3–24.
10. *Капраль М.* Діяльність учителів-гуманістів у вихованні школярів (1970–1980-ті рр.) / Марта Капраль // Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського простору. – Додаток 4. – К., 2010. – Т. VII (25). – С. 204–212.
11. Педагогічний словник / [за ред. дійсного члена АПН України М. Д. Ярмаченка]. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 514 с.
12. Передовий педагогічний досвід: теорія і методика / [ред. Л. Момот]. – К. : Радянська школа, 1990. – 141 с.

Стаття надійшла 27.11.2014 р.